

Klasycystyczne założenia
pałacowo-ogrodowe
na Wołyniu 1780-1831

POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA
POLISH INSTITUTE OF WORLD ART STUDIES

STUDIA I MONOGRAFIE
STUDIES AND MONOGRAPHS

pod redakcją

MAŁGORZATY BIERNACKIEJ
WALDEMARA DELUGI
JERZEGO MALINOWSKIEGO (redaktor naczelny)
JANA WIKTORA SIENKIEWICZA
JOANNY STACEWICZ-PODLIPSKIEJ (sekretarz redakcji)

TOM

4

Wioletta Brzezińska-Marjanowska

Klasycystyczne założenia pałacowo-ogrodowe na Wołyniu 1780-1831

Classical palace-garden layouts
of Volhynia in 1780-1831

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata
Wydawnictwo Tako
Warszawa-Toruń 2014

[Kup książkę](#)

POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA
POLISH INSTITUTE OF WORLD ART STUDIES

STUDIA I MONOGRAFIE
STUDIES AND MONOGRAPHS

Recenzenci

Prof. dr hab. Lechosław Lameński

Prof. dr hab. Józef Poklewski

© Copyright by Wioletta Brzezińska-Marjanowska 2014

© Copyright by Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata 2014

© Copyright by Wydawnictwo Tako 2014

Publikacja dofinansowana przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego
Nr umowy 853/P-DUN/ZO/2013

ISBN 978-83-62737-41-3

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata
ul. Warecka 4/6 m 10, 00-040 Warszawa
e-mail: biuro@world-art.pl
www.world-art.pl

Wydawnictwo Tako
ul. Słowackiego 71/5, 87-100 Toruń
tel. +48 56 65 75 321
e-mail: tako@tako.biz.pl
www.tako.biz.pl

Książkę można zamówić:

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata: biuro@world-art.pl
Wydawnictwo Tako: tako@tako.biz.pl

[Kup książkę](#)

Spis treści

Wstęp	7
1. Historyczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju klasycystycznych założeń pałacowo-ogrodowych na Wołyniu.....	23
2. Architektura pałacowa 1780–1800.....	38
3. Architektura pałacowa 1800–1820.....	100
4. Architektura pałacowa 1820–1831.....	155
5. Dekoracje wnętrz klasycystycznej architektury pałacowej	197
5.1. Dekoracje sztukatorskie i architektoniczne wnętrz	197
5.2. Wystrój malarski wnętrz.....	217
6. Charakterystyka ogrodów i parków zakładanych przy klasycystycznej architekturze pałacowej	230
6.1. Kompozycje parkowe i ogrodowe	230
6.2. Parki i ogrody projektowane przez Dionizego Miklera	251
6.3. Architektura parkowa i ogrodowa.....	265
Zakończenie	286
Biogramy architektów, ogrodników i artystów pracujących przy klasycystycznych założeniach pałacowo-ogrodowych na Wołyniu w latach 1780–1831	290
Katalog klasycystycznych założeń pałacowo-ogrodowych na Wołyniu 1780–1831	308
Bibliografia.....	324
Spis ilustracji	340
Indeks	347
Summary	357

Wstęp

Styl klasycystyczny zaczął się kształtować w połowie XVIII w., stopniowo obejmując ośrodki kultury zarówno w Europie, jak i w Ameryce Północnej. Duży wpływ na formowanie się nowego kierunku wywarły przemiany w życiu polityczno-społecznym, gospodarczym i umysłowym. Istotną rolę odegrał również racjonalizm francuski, a także rozwój nauk ścisłych, przyrodniczych i humanistycznych.

Punktem zwrotnym okazało się jednak zainteresowanie sztuką starożytnego Rzymu i Grecji, które rozpowszechnione zostało m.in. dzięki badaniom wykopaliskowym w Herkulanum i Pompei, a także dzięki dziełom Johanna Joachima Winckelmanna¹. W szerokim kontekście, klasycznym określa się to, co najdoskonalsze w swoim zakresie. W dziedzinie sztuki jako klasyczne wymienia się cechy wywołujące wrażenie ładu, równowagi i spokoju, które razem tworzą sztukę statyczną, przejrzystą, linearną o prostych formach i ograniczonej dekoracji.

Sztuka klasyczna [...] pojawiała się w dziejach sztuki europejskiej, [...] zawsze wtedy, gdy pojawiała się potrzeba kształtów prostych, regularnych, spokojnych i mocnych, i ustępowała, gdy znów brała górę potrzeba kształtów bogatych, różnorodnych i żywych. [...] Ale zawsze nawiązywała do najpierwszej formacji sztuki klasycznej, najdoskonalej urzeczywistniającej intencje klasyczne: do klasycznej sztuki starożytnej².

W architekturze klasycystycznej można również zauważyć odniesienia do sztuki renesansu, co przejawiało się w stosowaniu motywów zaczerpniętych z twórczości włoskiego architekta Andrea Palladia, czynnego w latach 1540–1580. Sztychowane dzieła Palladia wzbogacały księgozbiory mecenasów, artyści natomiast studiowali jego twórczość we Włoszech. W dziedzinie architektury pałacowej palladianizm wyraził się w zespołach rezydencjonalnych, na które składały się pałace połączone za pomocą ćwierćkolistych galerii z bocznymi oficynami.

¹ J. J. Winckelmann położył bowiem podstawy pod nowoczesne badania naukowe nad sztuką starożytną. Badania prowadzili m.in. włoscy naukowcy, ale również pochodzący z innych krajów, wśród nich polski archeolog i historyk sztuki Stanisław Kostka Potocki.

² W. Tatarkiewicz, *Dwa klasycyzmy wileński i warszawski*, Warszawa 1921, s. 4.

Odbicie w sztuce znalazła również filozofia Oświecenia, zmierzająca do naprawy życia, zalecała zdobywanie wiedzy w celu oświecenia umysłów, wyzwolenia z ciemnoty i przesądów. „Oświecony” filozof opowiadał się za reformami społecznymi i powszechnym szerzeniem oświaty, starał się również wszystko sprawdzić rozumem. Pomimo że klasycyzm opierał się na tych samych założeniach teoretycznych i źródłach, w różnych krajach wyraził się w odmiennych formach.

W Polsce już od czasów Jana III Sobieskiego można doszukać się pewnych przesłanek kulturowych, zwiastujących styl klasyczny. Jako pierwszą należy wymienić kształcenie artystów, najpierw w Akademii św. Łukasza w Rzymie, a potem w Akademii Królewskiej w Paryżu. Program tych studiów preferował kierunek klasyczny, o czym świadczą prace nagrodzone w konkursach architektonicznych w Rzymie, m.in. Jana Reisnera (świątynia centralna, 1682 r.)³, Kacpra Bażan-ki (gmach kurii publicznej, 1704 r.) oraz Benedykta Renarda (gmach akademii sztuk pięknych, 1708 r.)⁴.

Powołując się na Stanisława Lorentza, początki klasycyzmu wiążą się z ostatnimi latami panowania Augusta III, tj. od ok. 1760 r. Jako przykłady można podać projekty pałacu w Jordanowicach autorstwa francuskiego architekta Charles’a-Pierre’a Coustou, które reprezentowały wczesny klasycyzm francuski, a także projekt fasady kościoła Karmelitów Bosych na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie autorstwa Efraima Szregera z 1761 i 1762 r.⁵ Okres klasycyzmu w Polsce przypadł na lata około 1760–1830⁶ i wiązał się przede wszystkim z osobą Stanisława Augusta Poniatowskiego. Od chwili jego wstąpienia na tron w 1764 r. dwór królewski stał się głównym ogniskiem polskiej kultury. Najważniejszym obiektem, obok Zamku Królewskiego, były Łazienki Królewskie z pałacem na wyspie. Dzięki tej budowli zaobserwować można, w jakim kierunku zmierzała ówczesna architektura. Podczas gdy fasada południowa z 1784 r. ma jeszcze barokowe cechy, fasada północna z 1788 r. jest już klasycystyczna. Fakt ten świadczy o tym, że w początkowym okresie sztuka klasycystyczna współistniała jeszcze ze sztuką barokową.

W XVIII w. poza Warszawą najsilniejszym ogniskiem sztuki klasycystycznej było Wilno, gdzie architekt Wawrzyniec Gucewicz przebudował katedrę, zdobiąc ją monumentalnym portykiem kolumnowym. Poza wymienionymi, za istotne ośrodki klasycystycznej architektury można uznać Puławę oraz Wielkopolskę.

³ M. Karpowicz, *Jan Reisner - zapomniany malarz i architekt*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 21, 1959, t. 21, z. 1, s. 73, il. 9, 10.

⁴ J. Kowalczyk, *Nurt klasyczny w polskiej sztuce późnobarokowej*, [w:] *Klasycyzm i klasycyzmy*, „Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki”, Warszawa 1994, s. 98.

⁵ S. Lorentz, *Początki sztuki Oświecenia w Polsce*, [w:] *Klasycyzm. Studia nad sztuką polską XVIII i XIX w.*, „Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki”, Wrocław 1968, s. 40–42.

⁶ S. Lorentz, A. Rottermund, *Klasycyzm w Polsce*, Warszawa 1984, s. 8.

Siedemdziesięcioletni okres klasycyzmu przyniósł za sobą przemiany polityczne, gospodarcze i kulturalne, ewolucji podlegała również sztuka.

Od drugiej połowy XVIII w. i w początkach wieku XIX na terenie ziem polskich powstawało wiele znakomitych siedzib wiejskich. W mniejszym bądź większym stopniu nawiązywały one do stylu Łazienek Królewskich lub do innych warszawskich pałaców z charakterystycznymi kolumnowymi portykami od frontu⁷. Działalność artystów sprowadzanych przez króla nie ograniczała się wyłącznie do stolicy, albowiem docierali oni do najodleglejszych terenów Rzeczypospolitej, „gdzie na gruzach coraz bardziej rozdrabnianych wielkich latyfundiów różnych «królewiat» powstają fortuny, mniejsze wprawdzie, ale za to łatwiejsze do administrowania”⁸.

Grupa pałaców klasycystycznych na Wołyniu to przede wszystkim rezydencje wielobudynkowe, odpowiadające aspiracjom nie tylko bogatej magnaterii tego regionu. Symetryczne i osiowe założenia w większości podporządkowywały sobie całe otoczenie, na które składały się: aleje dojazdowe oraz dziedzińce główne. Wokół pałaców z reguły znajdowały się oficyny, pawilony, początkowo nabierające charakteru palladiańskich galerii. W myśl starożytnych zasad klasycystyczna architektura pałacowa stanowiła odrodzenie budowli o czystych geometrycznych formach. Pałace zachwycaly swą masywną i surową bryłą z dekoracją często ograniczoną do minimum, a niekiedy nawet w całości pominiętą. Po malowniczej i niespokojnej architekturze baroku można więc zauważyć wspólne i najważniejsze cechy nowo powstających obiektów, jakimi były harmonia i rytm, wywołujące wrażenie ładu i porządku.

W pracy omówiona została klasycystyczna architektura pałacowa oraz zakładane przy niej kompozycje parkowe i ogrodowe. Użyte w temacie sformułowanie „pałacowo-ogrodowe” zastosowano w celu ujednolicenia nazewnictwa odrębnej sztuki ogrodowej i parkowej.

Zakres terytorialny Wołynia odnosi się do jego granic historycznych, funkcjonujących na mapie Rzeczypospolitej przedrozbiorowej (il. 1).

Przedział czasowy tematu wyznaczają daty: początkowa – 1780, będąca rokiem powstawania pierwszych rezydencji klasycystycznych na tym obszarze, np. Kustyń, Młynów, Chołoniów, oraz – 1831, rok, który zamyka okres klasycyzmu na terenie ziem polskich, także na Wołyniu. Wiąże się jednocześnie z ważnym wydarzeniem historycznym, jakim było powstanie listopadowe, które znacząco wpłynęło na zastopowanie rozwoju budowlanego na tych terenach. Ostatecznie ramy czasowe stały się ponadto przyczynkiem do podjęcia szerszych rozwa-

⁷ Jednym z najbardziej monumentalnych był portyk katedry wileńskiej zaprojektowany przez Wawrzyńca Gucewicza w 1777 r.

⁸ R. Aftanazy, *Architekt Merk i jego dzieła, przyczynek do dziejów architektury klasycystycznej w Polsce*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, 1957, t. 5, s. 455.

zań na temat powiązań i podobieństw do obiektów powstających zarówno przed 1780 r., jak i po 1831 r.

Celem badań podjętych w tej publikacji jest klasyfikacja i usystematyzowanie klasycystycznych zespołów pałacowo-ogrodowych wznoszonych w latach 1780–1831 na Wołyniu, a także wyodrębnienie cech charakterystycznych dla tego regionu, przedziału czasowego i architektów pracujących przy projektach.

Praca składa się z sześciu rozdziałów, które dotyczą: 1 przyczyn formowania się klasycystycznych rezydencji w omawianym regionie; 2–4 bryły budynku i jego rozplanowania; 5 dekoracji wnętrz; 6 kompozycji parkowych.

Istotną częścią publikacji jest wyodrębnienie trzech zasadniczych rodzajów klasycystycznej architektury pałacowej, które na podstawie architektonicznego podziału elewacji oraz kompozycji bryły zewnętrznej, można podzielić na trzy przedziały czasowe rozmieszczone chronologicznie w rozdziałach 2, 3 i 4: 1780–1800; 1800–1820; 1820–1831. Zawarte w nich szczegółowe opisy każdego z obiektów zostały uzupełnione informacjami dotyczącymi danej miejscowości i właścicieli, które umieszczone są w przypisach.

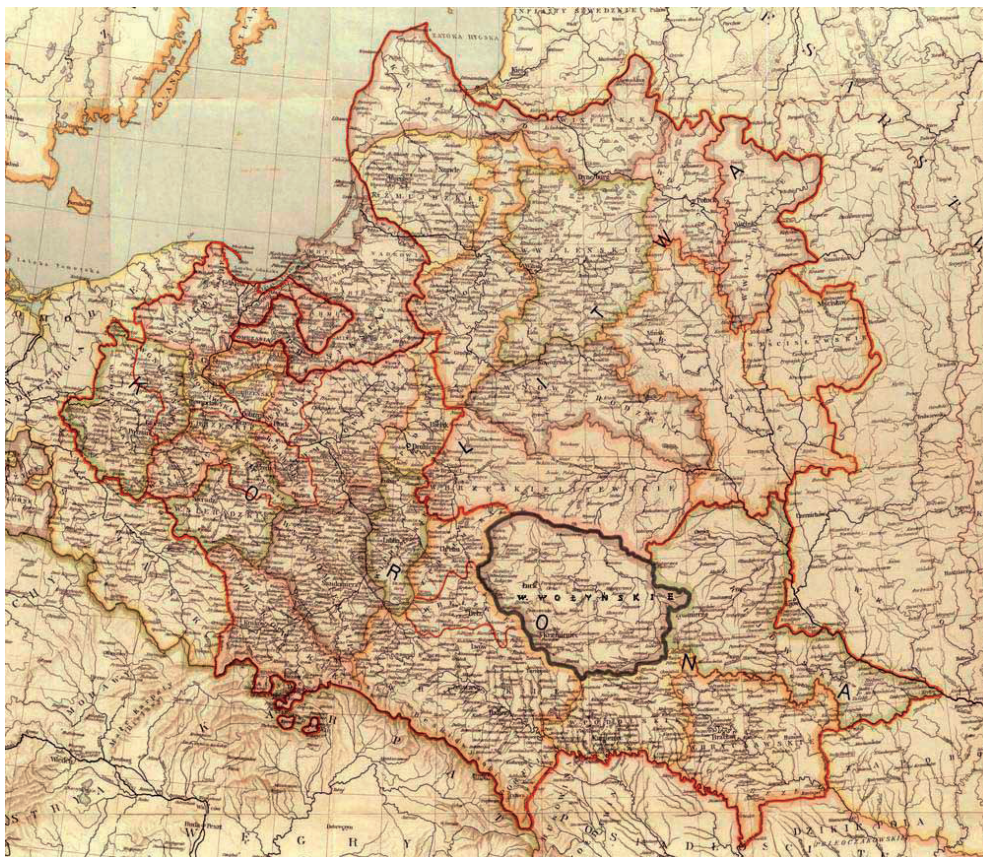
W rozdziale 5 i 6 przeprowadzono natomiast analizę dekoracji wnętrz oraz przypałacowych parków i ogrodów, w tym m.in. kompozycji projektowanych przez Dionizego Miklera.

Dopełnieniem części pierwszej są zamieszczone na końcu biogramy architektów artystów i ogrodników pracujących na Wołyniu, które pozwalają czytającemu uzmysłwić sobie znaczenie pracującego w tym regionie środowiska architektów, projektantów i planistów.

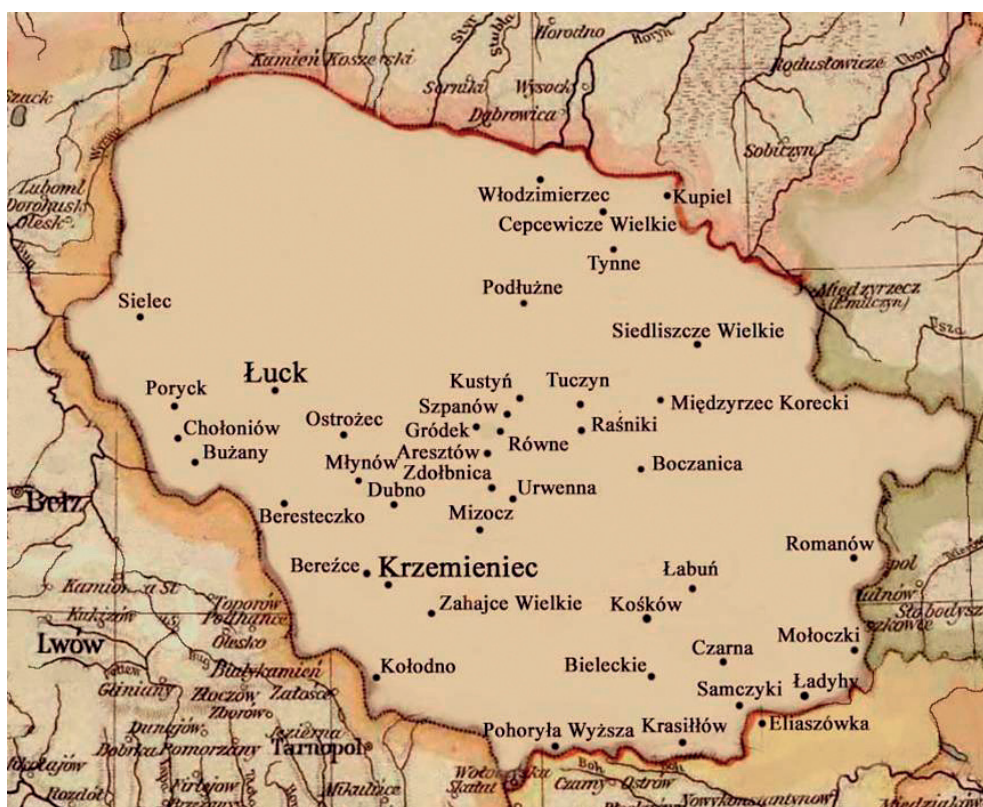
W drugiej części pracy umieszczony został materiał ikonograficzny, na który składają się zarówno ilustracje pochodzące z XIX i XX w., jak i współczesne zdjęcia wykonane przez autorkę, a także fotografie pochodzące ze szkół podstawowych w: Eliaszówce, Międzyrzeczu Koreckim, Mizocz i Tynnem, oraz dokumenty i fotografie z Ośrodka Badań przy Ogrodzie Botanicznym w Krzemieńcu od dr. Wasyla Stelmaszczuka, dr. Olgi Michajliszyn, dr. Wołodymira Czerniaka i Aleksandra Pażymskiego.

Przyjęta metodologia została oparta na tradycyjnych badaniach historycznych, dla których punktem wyjścia stała się analiza materiału źródłowego i ikonograficznego, oraz przeprowadzonych na miejscu, przy każdym z obiektów, polegających głównie na wykonaniu dokumentacji fotograficznej i pomiarowo-rysunkowej.

Badania nad klasycystycznymi założeniami pałacowo-ogrodowymi na Wołyniu polegały m.in. na przeprowadzeniu kwerendy w archiwach i muzeach, zarówno polskich, jak i ukraińskich. Znaczące okazały się ponadto zbiory prywatne, dzięki którym odnalazło się wiele niepublikowanych dotąd zdjęć.

Il. 1. Polska w roku 1771 r., J. Babirecki, mapa ze zbiorów prywatnych autorki

Il. 2. Lokalizacja klasycystycznych założeń pałacowo-ogrodowych na Wołyniu, 1780-1831, oprac. autorka, wg mapy J. Babireckiego, Polska z 1771 r.

Odwiedzając wielokrotnie wołyńskie rezydencje, mogłam obserwować ich stan zachowania, na który duży wpływ ma brak odpowiedniej opieki konserwatorskiej. Z roku na rok zagrożona jest architektura, jej dekoracja i otoczenie, co najlepiej może zobrazować fakt, iż z opisanych w pracy czterdziestu klasycystycznych założeń pałacowo-ogrodowych (il. 2) zachowało się jedynie dwanaście. „Nadto Wołyń będąc zawsze siedliskiem najznakomitszych rodzin dawnej Polski jak Ostrogskich, Lubomirskich, Radziwiłłów, Firlejów i innych przechował mnóstwo gmachów [...] ich ręką wzniesionych. [...] Dziś wiele już i tych zabytków [...] runęło, z pozostałych jednakże ruin można jeszcze dokładnie powziąć wyobrażenie o dawnym bogactwie kraju, o splendorach panów tutejszych, nareszcie i o stanie sztuki ówczesnej. [...] Cóż, kiedy z każdym rokiem prawie ubywa nam drogich tych zabytków, z opisem ich więc spieszyć się należy”⁹.

Badania nad architekturą klasycyzmu w Polsce mają długą tradycję, a za ich prekursorów można uznać profesorów Władysława Tatarkiewicza i Zygmunta Batowskiego. Pierwszy z wymienionych w 1913 r. skupił swoją uwagę na zbiorach znajdujących się w bibliotece Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu, tj. kolekcji polskiej składającej się ze konfiskowanych zbiorów, należących do Stanisława Augusta Poniatowskiego, Stanisława Kostki Potockiego, Eustachego Sapiehy, gen. Henryka Dąbrowskiego oraz Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Władysław Tatarkiewicz wyodrębnił z klasycyzmu styl nazywany „stylem Stanisława Augusta”, charakteryzujący się cechami właściwymi dla budowli wznoszonych przez monarchę¹⁰. Dostrzegł on ponadto odrębność klasycyzmu stolicy od klasycyzmu pozostałych regionów ziem polskich. W publikacji wydanej w 1921 r. rozróżnił: klasycyzm wileński i klasycyzm warszawski. Jak twierdził, im bardziej „styl królewski dostawał się w odmienne warunki”, tym znaczniejszym ulegał modyfikacjom. Najlepszy tego wyraz można było zaobserwować w Wilnie, gdzie „nie sięgała własna działalność króla. Ale tu działali ludzie, którzy w tym, co budowli, nie chcieli zostać w tyle za królem”¹¹.

Z kolei Zygmunt Batowski, pierwszy profesor historii sztuki na Uniwersytecie Warszawskim, zainicjował stworzenie uniwersyteckiego ośrodka badań nad sztuką polską drugiej połowy XVIII w.¹² Dla prowadzonego przez siebie semina-

⁹ T. J. Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*, t. 1, Lwów 1864, s. 6.

¹⁰ W. Tatarkiewicz. 29 maja 1914 r. na posiedzeniu Wydziału Nauk Antropologicznych, Społecznych, Historii i Filozofii Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, wygłosił referat zatytułowany „O materiałach dotyczących Zamku Warszawskiego”. W 1916 r. tematem jego wystąpienia była historia budowy Łazienek, zob. T. S. Jaroszewski, *Wokół stylu Stanisława Augusta*, [w:] *Klasycyzm i klasycyzmy*, „Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki”, Warszawa 1994, s. 53.

¹¹ W. Tatarkiewicz, *Dwa klasycyzmy...*, s. 12.

¹² S. Lorentz, *Wspomnienie o Prof. Zygmuncie Batowskim i pierwszym Seminarium Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 28, 1966, nr 2, s. 107–113.

rium wybrał temat dotyczący kultury artystycznej doby stanisławowskiej. Kontynuatorem tych dokonań, a zarazem następcą profesora był Stanisław Lorentz, który rozpoczął powojenną fazę rozważań nad sztuką drugiej połowy XVIII w. Rezultatem tej pracy była publikacja na temat Natolina, wydana w 1948 r., przedstawiająca różnicę pomiędzy mecenatem arystokratycznym i mecenatem królewskim¹³.

Przełomem w badaniach okazała się wystawa zorganizowana w 1951 r. przez Stanisława Lorentza w warszawskim Muzeum Narodowym, zatytułowana „Wiek Oświecenia”. Pokazywała ona odrębność architektury, malarstwa oraz rzeźby tego okresu, których nie sposób rozpatrywać w kategoriach tego samego stylu. Zaproponowany wówczas termin „sztuka doby oświecenia” obejmował ogół zagadnień artystycznych, jakie pojawiły się w latach ok. 1760–1800¹⁴.

W kolejnej publikacji Stanisław Lorentz wymienił Wielkopolskę i Puławę, poza ośrodkami klasycyzmu, jakie rozróżnił Władysław Tatarkiewicz, tzn. Warszawą i Wilnem. Zauważył ponadto, że na ziemiach polskich głównym nurtem w architekturze był klasycyzm o odcieniu barokowym i rokokowym, klasycyzm palladianizujący, klasycyzm antykizujący i awangardowy¹⁵.

Tadeusz Jaroszewski wyszczególnił w architekturze przełomu wieków XVIII i XIX obok architektury awangardowej również i architekturę nieregularną¹⁶. Wyniki tej pracy opublikowane zostały w 1964 r. jako rozwinięcie i przypomnienie artykułu Wacława Husarskiego zatytułowanego *Legenda klasycyzmu*¹⁷.

W 1984 r. Stanisław Lorentz wspólnie z Andrzejem Rottermundem wydzielili cztery etapy klasycyzmu, tzn. lata: 1760–1795; 1795–1807; 1807–1815 i 1815–1831. Przedziały czasowe były uwarunkowane przemianami politycznymi, społecznymi gospodarczymi i kulturalnymi. Autorzy w swoim opracowaniu poruszyli, podobnie jak wspomniany wcześniej Tatarkiewicz, kwestię „stylu Stanisława Augusta”, jako odrębnego nurtu w klasycyzmie polskim, który w pełni wyraził się w Zamku Królewskim i Łazienkach¹⁸. Jak słusznie spostrzegł Tadeusz Jaroszewski, na sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki w 1991 r.¹⁹, w zagadnieniu tym ra-

¹³ S. Lorentz, *Natolin*, Warszawa 1948.

¹⁴ S. Lorentz, *Architektura wieku Oświecenia w świetle przemian w życiu gospodarczym i umysłowym*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 13, 1951, nr 4, s. 5–38.

¹⁵ S. Lorentz, *Klasycyzm*, Olsztyn 1963.

¹⁶ T. S. Jaroszewski, *Legenda klasycyzmu, o niektórych problemach architektury polskiej przełomu XVIII i XIX wieku*, [w:] *Romantyzm. Studia nad sztuką drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX w.*, „Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki”, Warszawa 1967, s. 253–275.

¹⁷ W. Husarski, *Legenda klasycyzmu* (z serii studiów *Legenda jedności stylistycznej*), „Sztuki Piękne”, 1931, t. 7, nr 7, s. 249–269.

¹⁸ S. Lorentz, A. Rottermund, *Klasycyzm w Polsce*, Warszawa 1984, s. 17.

¹⁹ T. S. Jaroszewski, *Wokół stylu Stanisława...*, s. 45–61; idem, *Od klasycyzmu do nowoczesności, o architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Warszawa 1996.

ziła jednak pewna dysproporcja pomiędzy rozmachem pojęcia a jego niewielkim zakresem, jaki obejmował.

Dwudziestowieczną literaturę dotyczącą klasycystycznej architektury uzupełniają monografie architektów, którzy działali nie tylko w kręgu warszawskim, ale też na wschodnich terytoriach ziem polskich. Prace w tym zakresie opublikowali m.in.: Władysław Tatarkiewicz²⁰, Marek Kwiatkowski²¹, Tadeusz Jaroszewski i Andrzej Rottermund²², Stanisław Lorentz²³. Autorzy przeanalizowali w nich zarówno biografie, jak i twórczość architektów, charakteryzując ich styl, wybrane projekty oraz realizacje.

Kontynuatorem badań klasycystycznej architektury jest Krzysztof Stefański, który z kolei w 2005 r. przedstawił przemiany oraz bogactwo form stylowych w dziewiętnastowiecznej architekturze na ziemiach polskich²⁴.

Dotychczasowa literatura w mniejszym stopniu podejmowała natomiast tematykę klasycyzmu na Wołyniu. Stan badań dotyczący klasycystycznych założeń pałacowo-ogrodowych tego regionu w latach 1780–1831, należy rozpocząć zatem od najstarszych, osiemnastowiecznych i dziewiętnastowiecznych archiwaliów.

Większość z dokumentów i inwentarzy nie zachowała się do dzisiejszego dnia, a te, które ocalały, zostały rozproszone pomiędzy archiwa i muzea w Polsce, na Ukrainie i w Rosji²⁵.

²⁰ W. Tatarkiewicz, *Dominik Merlini*, Poznań 1955.

²¹ M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug, Architekt polskiego Oświecenia*, Warszawa 1971.

²² T. S. Jaroszewski, A. Rottermund, *Jakub Hempel, Fryderyk Albert Lessel, Henryk Ittar, Wilhelm Henryk Minter. Architekci polskiego klasycyzmu*, Warszawa 1974.

²³ S. Lorentz, *Efraim Szreger, architekt polski XVIII wieku*, Warszawa 1986.

²⁴ K. Stefański, *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Warszawa 2005.

²⁵ W trakcie przygotowywania publikacji przeprowadzono kwerendy w instytucjach polskich i ukraińskich, tj. w: Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Państwowym w Krakowie, oddz. na Wawelu, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Muzeum Narodowym w Warszawie, Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Muzeum Narodowym w Krakowie, Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Archiwum Państwowym w Lublinie, Narodowym Instytucie Dziedzictwa w Warszawie i Grodzisku Mazowieckim, Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, Archiwum Państwowym w Równem (Держвний Архів Рівненської області), Archiwum Państwowym obwodu wołyńskiego w Łucku (Держвний Архів Волинської області), Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum w Kijowie (Централний Державний Історичний Архів України міста Київ), Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie (Центральний державний історичний архів України, міста Львів), Muzeum Krajoznawczym w Równem (Рівненський Краєзнавчий Музей), Muzeum Krajoznawczym w Młynowie (Млнівський Краєзнавчий Музей), Państwowym Historyczno-Kulturalnym Muzeum w Samczykach (Державний Історико-Культурний Заповідник міста Самчики), Państwowym Historyczno-Kulturalnym Muzeum w Dubnie (Державний Історико-Культурний Заповідник міста Дубна), Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. W. Stefańuka (Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника), Ośrodka Badań przy

Największy przechowywany zbiór znajduje się w Archiwum Państwowym w Krakowie na Wawelu i dotyczy rezydencji w Zasławiu i Sławucie²⁶. Dokumenty zgrupowane w tzw. Archiwum Sanguszków zawierają akta obrazujące poszczególne etapy budowy pałaców, ich architektów, a także koszty związane z inwestycją²⁷. Szczególnie wartościowe są rejestry prac przeprowadzanych przy zasławskiej rezydencji, w czasach księżnej Barbary Sanguszkowej, która kontrolowała ich przebieg, a także ingerowała w proces budowy, konsultując projekty z architektami, w tym z Jakubem Fontaną.

Za równie cenny zbiór, obok Archiwum Sanguszków, można uznać akta dotyczące założenia pałacowo-ogrodowego w Młynowie, które znajdują się w Archiwum Młynowskim Chodkiewiczów. Dotyczą one rezydencji w momencie jej powstania i w następnych dziesięcioleciach. Należą do nich rachunki i dyspozycje wystawiane dla architektów, ogrodników, a także osób zaangażowanych w rozbudowę siedziby. W archiwum znajduje się ponadto imponujący zespół planów, rzutów oraz rysunków przedstawiających zarówno siedzibę, jak i budowlę wchodzące w skład całego kompleksu²⁸.

Istotnych informacji do zagadnienia założenia pałacowo-ogrodowego w Młynowie dostarczają również dokumenty przechowywane w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie. Składają się na nie inwentarze dóbr młynowskich, m.in. rejestry wyposażenia pałacu, jak też budynków gospodarczych i ogrodowych. W zbiorach Biblioteki ks. Czartoryskich przechowywane są poza tym rękopisy dotyczące osoby właściciela posiadłości hr. Aleksandra Chodkiewicza, m.in. utwory świadczące o jego działalności poetyckiej oraz dokumenty potwierdzające związki hrabiego z wolnomularstwem.

Niezbędne przy pisaniu pracy okazały się również akta zgromadzone w Archiwum Akt Głównych w Warszawie i w Archiwum Państwowym w Lublinie. W pierwszym z wymienionych²⁹ znajdują się dokumenty dotyczące pałacu

Ogrodzie Botanicznym w Krzemieńcu (Кременецкий Ботаничний Саd). Kwerendy w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Muzeum Architektury we Wrocławiu oraz w Bibliotece KUL – Dział Rękopisów nie przyniosły rezultatów. Dzięki uprzejmości dr. O. Michajliszin otrzymałam materiały znajdujące się w Archiwum Wojskowym w Moskwie.

²⁶ Realizacje te nie dotyczą bezpośrednio tematu pracy, aczkolwiek można odnaleźć pewne powiązania z klasycystycznym rezydencjami.

²⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział Wawel (cyt. dalej: AP w Krakowie, oddz. Wawel), Archiwum Sanguszków

²⁸ Inwentarz Archiwum Młynowskiego Chodkiewiczów został zebrany i spisany przez Sławomirę Pełeszową. Znajdują się w nim spisy wszystkich dokumentów pochodzących z Archiwum na Wawelu, a należących do rodu Chodkiewiczów; S. Pełeszowa, Inwentarz Archiwum Młynowskiego Chodkiewiczów z lat 1493–1939, AP w Krakowie oddz. Wawel, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów.

²⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (cyt. dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, zespół 355, sygn. 796.

w Szpanowie, w drugim natomiast dotyczące budowli w Beresteczku³⁰. Informacje w nich zawarte, w obu przypadkach, kładą światło na architektów wspomnianych posiadłości, którzy do tej pory pozostawali nieznani.

Zbiory pochodzące z Archiwum Państwowego w Równem poszerzają dotychczasową wiedzę na temat pałaców w Gródku³¹ i Równem³². Informacje te, spisane w formie inwentarzy, szczegółowo charakteryzują układ pomieszczeń wraz z ich wyposażeniem. Zgromadzone w rówieńskiej instytucji plany i rysunki dotyczące przypałacowego parku w Równem pozwoliły w rezultacie na charakterystykę znajdującej się w nim tzw. małej architektury.

Do dokumentów znajdujących się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie należą natomiast akta dotyczące pałaców w Tuczynie³³ i Kołodnie³⁴, które, podobnie jak te przechowywane w Równem, spisano w formie rejestrów i inwentarzy. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne w Kijowie posiada z kolei dokumenty dotyczące pałaców w Mołoczach³⁵ i Dubnie³⁶. Szczegółowo opisano w nich wykaz wyposażenia wnętrza

Grupę archiwaliów związanych z niniejszym tematem wzbogacają te przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie, z którego pochodzą akta dotyczące pałacu w Boremlu³⁷.

Istotnych informacji przy pisaniu niniejszej pracy dostarczyły również pamiętniki, dzienniki i wspomnienia pochodzące z XVIII, XIX i z początku XX w. Ich autorzy, będąc często gośćmi w pałacowych pomieszczeniach i ogrodach, skupiali się na wiernym odtworzeniu rezydencji i przebywających w nich osób. Zamieszczone w tych publikacjach fakty są niekiedy jedynymi dotyczącymi się danego obiektu³⁸.

³⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie, (cyt. dalej: APL) Archiwum Ordynacji Zamojskiej, sygn. 1551, k. 292.

³¹ Державний Архів Рівненської області, (cyt. dalej: ДАР) ф. 366, фп. 1, спр., 2, л. 1–4; ibidem, ф. 366, оп. 1, спр. 35, л. 6.

³² Ibidem, ф. 1287, оп. 8, спр. 10, арк. 26.

³³ Центральний Державний Історичний Архів України, м. Львів (cyt. dalej: ЦДІА України), Ф. 181, оп. 2, спр. 970, л. 1–2, 11.

³⁴ Ibidem, Ф. 181, оп. 2, спр. 781. Інвентарний опис палацу графів Жевуських у с. Колодно, складений у 1749 р. з доповненнями по 1771 р.

³⁵ ЦДІА України, м. Київ, ф. 249, оп. 1, спр. 14.

³⁶ Ibidem, ф. 442, оп. 348, спр. 26, л. 33.

³⁷ Российский Государственный Военно-Исторический Архив у Москві, sygn. 258. Rezydencja w Boremlu, podobnie jak wspomniane wyżej w Zasławiu i Sławucie, nie dotyczy bezpośrednio tematu pracy, aczkolwiek można odnaleźć pewne powiązania z klasycystycznym rezydencjami.

³⁸ A. Naruszewicz, *Dyariusz podróży Najjaśniejszego króla polskiego Stanisława Augusta na Ukrainę...Roku 1787 dnia 23 lutego rozpoczęty a dnia 22 lipca zakończony*, Warszawa 1788; J. I. Kraszewski, *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*, t. 1, Wilno 1840; J. U. Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich*, Paryż 1858; J. I. Kraszewski, *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego*, t. 1, Wilno 1857; idem, *Podróż Króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787, podług listów Kazimierza Kon-*

Dwudziestowieczną literaturę tematu rozpoczynają natomiast opisy Antoniego Urbańskiego opublikowane w *Memento kresowym*³⁹. Autor scharakteryzował w nich majątki polskie, które na mocy traktatu ryskiego z 1921 r. znalazły się poza obszarem II Rzeczypospolitej. Zawarte w jego pracy dosyć lakoniczne opisy rezydencji, mimo wszystko kładą światło na ich stan zachowania na początku stulecia.

Za uzupełnienie powyższej literatury można uznać działania przeprowadzone przez Gerarda Ciołka i Krystynę Żelechowską, którzy w 1938 r. odbyli podróż na Wołyn w celu zinwentaryzowania parków i ogrodów. W ciągu trzytygodniowego objazdu, obejmującego okolice Równego, Dubna i Krzemieńca, autorzy zwiedzili 26 miejscowości, stwierdzając w efekcie zabytkową wartość 21 ogrodów i parków zarówno dworskich, jak i pałacowych. Podczas tego wyjazdu wykonali liczne pomiary szkicowe, opisy i fotografie⁴⁰. Dokumentacja ta przechowywana jest obecnie w Narodowym Instytucie Dziedzictwa, w oddziale w Grodzisku Mazowieckim w tzw. tekach G. Ciołka. Zgromadzony w niej materiał został poszerzony przez wspomnianych badaczy o wypisy i wycinki z ówczesnych artykułów. Dużą wartość wykazują niewątpliwie sporządzone przez G. Ciołka pomiary wybranych kompozycji z naniesieniem zachowanych obiektów rezydencjonalnych, parkowych oraz drzewostanu. W dotychczasowych rozważaniach stanowią one w większości jedyne źródło pozwalające na wyobrażenie sobie skali, jaką się charakteryzowały.

Powojenna literatura traktująca o klasycystycznej architekturze pałacowo-ogrodowej na Wołyniu nie jest obszerna. Kwestię tę poruszano w sposób ogólny, bardzo często przy okazji omawiania szerokiego spektrum problemów klasycystycznej architektury w Polsce. Żaden z autorów nie podjął się natomiast uszeregowania i klasyfikacji klasycystycznych siedzib, będących niewątpliwie charakterystycznym elementem krajobrazu na ziemiach polskich w latach 1780–1831.

Za monografię można uznać artykuł Tadeusza S. Jaroszewskiego i Andrzeja Rottermunda, *Nieznane materiały do Aleksandrii i Szpanowa*⁴¹, poparty bogatym zbiorem ilustracji, obrazujących szpanowską rezydencję. Tadeusz S. Jaroszewski,

stantego de Bröl-Platera, Wilno 1860; T. J. Stecki, *Wołyń...*, t. 1; ibidem, t. 2, Lwów 1871; E. Chłopicki, *Od Buga do Bohu*, „Kłosy”, 1875, t. 21, nr 546; J. Dunin-Karwicki, *Wędrowka od źródeł do ujścia Horynia*, Kraków 1891; H. Stecki, *Wspomnienia mojej młodości napisane przez Henryka Olechnowicza Steckiego*, Lwów 1895; J. Włast [J. Dunin-Karwicki], *Opowiadania historyczne z dziejów okolic Słuczy i jej dopływów*, Kraków 1897; J. Dunin-Karwicki, *Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości*, Warszawa 1902; idem, *Z moich wspomnień*, t. 3, Warszawa 1904; L. Sapieha, *Wspomnienia z lat od 1803 do 1863 r.*, Lwów 1914; A. Andrzejewski, *Ramoty starego Detiuka o Wołyniu*, t. 1, Wilno 1914.

³⁹ A. Urbański, *Memento kresowe*, Warszawa 1929.

⁴⁰ K. Żelechowska, G. Ciołek, *Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, r. 7, 1939, nr 1, s. 33–36.

⁴¹ T. S. Jaroszewski, A. Rottermund, *Nieznane materiały do Aleksandrii i Szpanowa*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 1968, t. 13, s. 33–78.

w „Kwartalniku Architektury i Urbanistyki”, scharakteryzował ponadto grupę obiektów o układzie palladiańskim, wymieniając przy tym analogiczne rezydencje znajdujące się na Wołyniu⁴². W 1991 r. ten sam autor poruszył kwestię początków klasycyzmu na Ukrainie, wychodząc jednocześnie od architektury pałacu w Tulczynie w województwie braclawskim⁴³.

Zagadnienie klasycystycznej rezydencji w Romanowie omówił z kolei Roman Aftanazy w artykule poświęconym architektowi Falendynowi Merkowi⁴⁴. Autor przedstawił w nim siedzibę hr. Augusta Ilińskiego, powołując się głównie na wymieniane wyżej dziewiętnastowieczne pamiętniki i wspomnienia. Podobnie do tematu podszedł Jerzy Kowalczyk, który charakteryzując twórczość architekta Leopolda Szlegiela, omówił rezydencję w Młynowie. Jako zasadniczy element jego pracy można uznać wybrane projekty, wykonane przez wspomnianego architekta, pochodzące z Archiwum Młynowskiego Chodkiewiczów na Wawelu⁴⁵.

W dotychczasowej literaturze najbardziej wartościowe okazały się kilkudziesięcioletnie badania R. Aftanazego, wynikiem których są *Materiały do dziejów rezydencji*⁴⁶, a następnie *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*⁴⁷. Autor w swoich publikacjach scharakteryzował 153 pałace, dwory i zamki z terenu Wołynia⁴⁸. Poza ich opisem formalnym R. Aftanazy zawarł w nich informacje dotyczące struktury własnościowej i miejscowości, w której zostały wzniesione. Autor opierał się głównie na dziewiętnastowiecznych pamiętnikach oraz – co niezwykle cenne – wspomnieniach rodzin i osób związanych z posiadłościami. W większości pominął jednak archiwalia.

Pozycje wydawnicze R. Aftanazego okazały się znaczące, szczególnie w początkowym etapie badań do niniejszej pracy, z uwagi na identyfikację wszystkich obiektów, w swoich pracach bowiem opierał się na bogatym materiale ilustra-

⁴² T. S. Jaroszewski, *O dwóch grupach polskich rezydencji wiejskich w drugiej połowie XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1966, t. 11, z. 1, s. 167–189; podobny problem poruszył również J. Ross, doszukując się genezy klasycystycznych pałaców w Polsce, J. Ross, *Kilka uwag o genezie pewnego typu polskich rezydencji klasycystycznych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace z Historii Sztuki”, red. L. Kalinowski, 1962, z. 1, nr 45, s. 223–230.

⁴³ T. S. Jaroszewski, *Pałac w Tulczynie i początki architektury klasycyzmu na Ukrainie*, „Przegląd Wschodni”, Warszawa 1991, t. 1, z. 1, s. 83–111.

⁴⁴ R. Aftanazy, *Architekt...*, s. 455–474.

⁴⁵ J. Kowalczyk, *Projekty Leopolda Szlegiela rezydencji Chodkiewiczów w Młynowie z końca XVIII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 53, 1991, nr 1–2, s. 53–68.

⁴⁶ R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, cz. 2: *Ziemie ruskie Korony*, t. 5a, 5b: *Dawne województwo wołyńskie*, Warszawa 1988.

⁴⁷ Idem, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, cz. 2: *Ziemie ruskie Korony*, t. 5: *Województwo wołyńskie*, wyd. 2, Wrocław 1994.

⁴⁸ Powtarzając za J. Kowalczykiem, R. Aftanazy w swojej pracy nie pominął żadnego z istniejących obiektów rezydencjonalnych. J. Kowalczyk, *Rezydencje późnobarokowe na Wołyniu*, „Przegląd Wschodni”, 1997, z. 1, s. 25.

cyjnym. Niestety, nie są one w niektórych przypadkach kompletnym zbiorem. We wspomnianych publikacjach znalazły się również nieprecyzyjne informacje dotyczące stanu zachowania obiektów. Zbiór fotografii po R. Aftanazym przechowywany jest obecnie w Narodowym Instytucie Dziedzictwa w Warszawie, a także w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Departamencie Dziedzictwa Kulturowego

Publikacje, głównie w formie artykułów, pochodzące z XXI w. poruszają natomiast problem ogrodów zakładanych przy wołyńskich rezydencjach. Tematykę tę chętnie podejmowali ukraińscy historycy sztuki i botanicy. Znaczące w trakcie przygotowywania opracowania okazały się zatem wyniki ekspertyzy Wołodymira Czerniaka, który wraz z grupą botaników z Uniwersytetu w Tarnopolu w 2004 r. przeprowadził badania dendrologiczne w parkach na terenie Wołynia i Podola. Efektem ich pracy jest analiza stanu zachowania parków i ogrodów wraz z określeniem zachowanego drzewostanu⁴⁹.

Uwagze historyków sztuki nie umknęła ponadto znacząca dla Wołynia postać projektanta ogrodów i parków Dionizego Miklera, którym zajęli się m.in.: Ivan i Olga Rodiczkinowie⁵⁰, Olga Hawrylenko⁵¹, Wołodymir Melnik⁵² i Aleksander Pażymski⁵³.

Kontynuację tego tematu można odnaleźć w historiografii polskiej, mianowicie artykule Piotra Daszkiewicza⁵⁴. Autor zaprezentował w nim sylwetkę ogrodnika, skupiając się głównie na jego biografii. Powołuje się na badania prof. Charlsa Nelsona, który przeprowadził kwerendę w archiwach instytucji państwowych, m.in. w Galway, Fairfield i Londynie, w celu zweryfikowania biografii D. Miklera przed przyjazdem na tereny ziem polskich. Uzupełnieniem artykułu P. Daszkiewicza jest publikacja Wioletty Brzezińskiej, która z kolei przeanalizowała twórczość D. Miklera, uwzględniając parki projektowane zarówno na Wołyniu, jak i Podolu⁵⁵. W artykule tym wykorzystane zostały niepublikowane dotąd wyniki

⁴⁹ B. M. Черніак, *Культивована дендролофлора волино-поділля, перспективи її використання та збагачення*, Тернопіль, 2004

⁵⁰ O. Rodiczkin, I. Rodiczkin, *Parki Dionizego Miklera na Podolu i Wołyniu*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, Kraków 1995, t. 27, s. 135–145.

⁵¹ O. Гавриленко, Знання і незнання Діонісія Міклера, [w:] Над Іквою – рікою, Дубно 2007; idem, Пейзажні парки Діонісія Міклера на Рівненщині, Науковий Випуск, Рівне 2007, s. 145–147.

⁵² B. I. Мельник, Діонісій Міклер (до 230-річчя з дня народження), „Український ботанічний журнал”, 1993, t. 50, nr 1.

⁵³ O. Пажимський, Садово – паркове мистецтво. Парки Діонісія МакКлера, Маєтки Хмільниччини XVIII–XIX ст., Хмельницький–Київ 2006, s. 111.

⁵⁴ P. Daszkiewicz, *Tajemnica Dionizego Miklera*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 2002, nr 140, s. 233–237.

⁵⁵ W. Brzezińska-Marjanowska, *Dionizy Mikler – twórca parków i ogrodów na Wołyniu i Podolu*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 267–380.

pracy prof. I. Rodiczkina, przechowywane w Ośrodku Badań przy Ogrodzie Botanicznym w Krzemieńcu⁵⁶.

W 2005 r. ukazał się artykuł Katarzyny Mikockiej-Rachubowej, opisujący twórczość Grzegorza Czajkowskiego w parku młynowskim, który pracował na zlecenie Ludwika Chodkiewiczowej⁵⁷. Autorka zaprezentowała w nim kolejnego artystę, zatrudnionego przy posiadłości obok licznej grupy osób wymienionych w pracach J. Kowalczyka⁵⁸ i W. Brzezińskiej⁵⁹.

Ostatnim wynikiem badań nad architekturą klasycyzmu na Wołyniu są materiały sesji z 2010 r. pt. *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*. W zamieszczonym w nich artykule W. Brzezińska wydzieliła trzy etapy klasycystycznej architektury tego regionu, które szczegółowo omówione zostały w niniejszej pracy: 1780–1800; 1800–1815; 1815–1831⁶⁰.

Kluczowe przy pisaniu publikacji okazały się ponadto cenne wskazówki, materiały i informacje pochodzące od ukraińskich i polskich naukowców. Do takich można zaliczyć m.in. badania nad rezydencjami Wołynia, przeprowadzone przez Olgę Michajliszyn⁶¹, które w rezultacie skupiły się na ukazaniu historycznego rozwoju miast i wsi tego regionu, z mniejszym naciskiem na rezydencje. Autorka udostępniła zebrany przez siebie materiał archiwalny znajdujący się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie, a także pochodzące ze swoich zbiorów prywatnych zdjęcia i rysunki, przedstawiające wybrane rezydencje.

Za nie mniej ważne należy uznać wspomniane wyżej wyniki badań W. Czeraniaka, a także W. Stelmaszczuka. Okazały się one niezwykle wartościowe przy rozwijaniu zagadnienia dotyczącego parków i ogrodów zakładanych przy klasycystycznych siedzibach na Wołyniu.

Obok wymienionych interesujące wydają się wypisy prof. Stanisława Lorentza, sporządzone z Archiwum Młynowskiego Chodkiewiczów, będące w posiadaniu

⁵⁶ I. Rodiczkin, Dionisius McClaire's Life and Creative Work in Ukraine (mps); materiały te otrzymałam dzięki uprzejmości dyrektora Ośrodka Badań przy Ogrodzie Botanicznym w Krzemieńcu dr. Wasyla Stelmaszczuka

⁵⁷ K. Mikocka-Rachubowa, *Rzeźby ogrodowe w Młynowie na Wołyniu i ich twórca Grzegorz Czajkowski*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 67, 2005, nr 3–4, s. 251–258.

⁵⁸ J. Kowalczyk, *Projekty...*

⁵⁹ W. Brzezińska, *Symbolika wolnomularska w założeniu pałacowo-ogrodowym w Młynowie za czasów Aleksandra Chodkiewicza*, Warszawa 2006.

⁶⁰ W. Brzezińska-Marjanowska, *Klasycystyczna architektura pałacowa na Wołyniu w latach ok. 1780–1831*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 276–297.

⁶¹ О. Михайлишин, *Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII–XIX століть*, Київ 2000.